

MIT JELENT A MÚLT FELDOLGOZÁSA

Arra a kérdésre kell választ adnunk,¹ hogy „mit jelent: a múlt feldolgozása”. Felvevésének módja miatt ez a jelmondat meglehetősen gyanússá vált az utóbbi években. Abban a nyelvhasználatban ugyanis, amelyben többnyire előfordul, nem azt jelenti, hogy komolyan dolgozzuk föl és sajátítsuk el a múltat, s így világos tudattal megtörjük annak ígézetét. Hanem azt jelenti: éles vonallal válasszuk el magunktól és lehetőleg az emlékezetből is töröljük ki. A megbocsátás és elfelejtés hangoztatásában, amely legfeljebb a jogtalanságok elszenvédőitől lehetne jogos, azoknak a párthíveit ismerjük fel, akik a jogtalanságokat elkövették. Egy tudományos vitában egy alkalommal azt írtam: jobb nem emlegetni kötelet a hóhér házában; ez ugyanis a *ressentiment* jele lenne. Mégis, annak a ténynek az abszurditása, hogy a bűn tudatalan és korántsem oly tudatalan háritásának tendenciája a múlt feldolgozásának gondolatával kapcsolódik össze, elegendő okot szolgáltat arra, hogy végre komolyan megvizsgáljuk azt a területet, ahonnan a mai napig olyan borzalom árad, hogy iszonyodunk akár csak néven nevezni is azt.

Meg akarunk szabadulni a múlttól: egyrészt érthető, mert az árnyékában lehetetlen élni, és a rettegésnek sincs vége addig, amíg a bűnt és az erőszakot bűnnel és erőszakkal fizetik vissza; másrészt érthetetlen, mert

a múlt, amelynek karmai közül ki akarunk siklani, továbbra is felettébb eleven. A nemzetiszocializmus továbbra is él, és még mindig nem tudjuk, vajon csak annak kísértetként, ami oly roppant monstrum volt, hogy még a saját halála sem bírta vele, vagy azért, mert korántsem érkezett még el a halálához; esetleg azért, mert az emberekben, miként a viszonyokban, továbbra is él a késztetés arra, hogy újra megtörténjen a kimondhatatlan.

Előrebocsátom: nem a neonáci szervezetek kérdésével kívánok foglalkozni. A nemzetiszocializmus továbbélését a demokráciában ugyanis potenciálisan veszélyesebbnek tartom, mint a demokrácia *elleni* fasiszta tendenciákat. A nemzetiszocializmus visszaszivárgása objektív adottságokon alapul; kétes múltú figurák csak azért kerülhetnek újra hatalmi pozíciókba, mert a viszonyok nekik kedveznek.

Vitathatatlan, hogy Németországban a múltat nem csak – ahogy mostanában mondani szokás – a javíthatatlanok körében nem fektették még két vállra. Azzal szembesülünk, hogy szakadatlanul az úgynevezett bűnkomplexusról folyik a beszéd, nemegyszer azt sugallva, hogy a bűnkomplexust voltaképpen a német kollektív bűn megkonstruálása idézte elő. Nem vitathatjuk azt sem, hogy a múlthoz fűződő viszonyt neurotikus vonások jellemzik: a védekezés gesztusai ott, ahol nem történt támadás; érzelmi kirohanások olyan pontokon, amelyek azok hevességét reálisan aligha igazolják; érzelmi fogyatékoság a legkomolyabb dolgokkal szemben; nem ritkán egyszerűen a tudott vagy félig tudott dolgok elfojtása is. A Társadalomkutató Intézet csoportkísérleteiben gyakran talákoztunk például azzal a jelenséggel, hogy a résztvevők lekicsinylő, eufemisztikus kifejezéseket használnak a deportálások és tömeggyilkosságok felidézése közben, illetve hogy a beszédnek egyfajta ürege képződik ezek körül; erről a hajlamról árulkodik az 1938. novemberi pogrom általánosan meghonosodott, már-már derűt sugárzó neve, a „kristályéjszaka” is. Nagyon sokan állítják, hogy az akkori eseményekről semmit nem tudtak, holott mindenütt tűntek el zsidók, és bajosan föltételezhetjük, hogy akik átérték mindazt,

¹ Az előadás a Keresztény-Zsidó Együttműködés Koordinációs Tanácsa előtt hangzott el 1959 őszén. A fordítás alapjául szolgáló szövegkiadás Th. W. Adorno: *Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit*; in uő: *Kulturkritik und Gesellschaft II* (= *Gesammelte Schriften Band 10/2*), Frankfurt a. M., 1977.

ami Keleten történt, mindvégig hallgattak arról, aminek elviselhetetlen terhet kellett jelentenie a számukra. Azt viszont nagyon is jó okkal föltételezzük, hogy a tudás hiányának hangoztatása összefügg a részvétlen és szorongó közömbösséggel. A nemzetiszocializmus eltökélt ellenfelei mindenesetre már nagyon korán pontosan tudták, miről van szó.

Mindannyian ismerjük korunk hajlamát arra, hogy tagadja vagy jelentéktelen színben tüntesse föl a történeteket. Fölfoghatatlan, hogy egyesek nem szégyellnek azzal érvelni, hogy legfeljebb öt-, nem pedig hatmillió zsidót öltek meg. Irracionális továbbá a bűn széles körben elterjedt méricskélése is, azt sugallva, hogy Drezda kiegyenlítette Auschwitzot. Van valami embertelen abban a buzgalomban, ahogyan az emberek ezekkel a méricskélő ellen-szemrehányásokkal tartják távol magukat az eszméléstől. A háború harci cselekményeit pedig, amelyek mintáját mellesleg Coventry és Rotterdam jelentette, hogyan lehetne összehasonlítani ártatlan emberek millióinak adminisztratív jellegű meggyilkolásával? Még ez a legegyszerűbben belátható és legnyilvánvalóbb ártatlanság is vita tárgyát képezheti. Az embertelenség még igazolást is ad az elkövetett borzalomra: ilyesmi, vigasztalja magát a renyhe tudat, mégsem történhetett volna meg, ha nem adtak volna rá valamilyen okot az áldozatok, és ez a merész „valamilyen ok” burjánzik aztán kedvére tovább. Az elvakultság minden nehézség nélkül túlteszi magát a teljeséggel fiktív bűn és a teljeséggel reális büntetés ordító ellentétén. Időközben már a győztesekről szokás úgy vélekedni, hogy ők okozták mindazt, amit a legyőzöttek tettek akkor, amikor még erejük teljében voltak, és hogy Hitler tetteiért is azoknak kellene viselni a felelősséget, akik eltűrték, hogy hatalomra kerüljön, nem pedig azoknak, akik ünnepelték őt. Mindennek idiotizmusa valóban valamilyen lelki földolgozatatlanságnak, sebnek lehet pusztán a jele, jóllehet, azt hiszem, sebekre gondolni éppenséggel inkább az áldozatokkal kapcsolatban lenne ildomos.

Ugyanakkor álságos is bűnkomplexust emlegetni. A pszichiátriában ugyanis, ahonnan

ez a fogalom származik, és amelynek asszociációit magában hordozza, ez a fogalom azt jelenti, hogy a bűn érzése beteges, a realitáshoz képest inadekvát, ahogyan az analitikusok mondják, pszichogén. A komplexus szó használata azt a látszatot kelti, hogy a bűn, amelynek tudatát oly sokan elhárítják, lekezelik és a legbalgább racionalizálásokkal elferdítik, egyáltalán nem bűn, hanem csak valami belső, lelki természetű dolog: a borzalmasan reális múlt így a magukat benne érintettnek érzők pusztá képzelgésévé szelídül. Vagy azt jelentené inkább a bűnkomplexus, hogy a bűn maga a komplexus, és ezért beteges dolog a múlt terhét cipelni, hiszen mi más jellemezhetné jobban az egészséges és reálisan gondolkodó embert, mint az, hogy föloldódik a jelenében és annak gyakorlati céljaiban? Ekkor azonban a „mintha sosem lett volna, annyi éppen”² morálját tennénk magunkévá, amely Goethétől származik ugyan, ámde a *Faust* egyik kulcsfontosságú helyén az ördög szájából hangzik el, mégpedig azért, hogy leplezze annak legbensőbb elvét: az emlékezet szétrombolását. A megöltek még az emlékezéstől is megfosztatnak – az egyetlen dologtól, amelyet tehetetlenségünk egyáltalán még adhat nekik. Persze azok megrekedt eszmélődése, akik hallani sem akarnak minderről, egy roppant történelmi tendenciával vág egybe. Hermann Heimpel több ízben is beszélt a történelmi kontinuitás tudatának Németországban tapasztalható zsugorodásáról mint az *én* társadalmi meggyengülésének tünetéről, amit Horkheimer és jómagam már *A felvilágosodás dialektikájában* megpróbáltunk bemutatni. A történelem felszívódására vonatkozó gyanút empirikus adatok igazolják – például hogy a fiatalabb generációk számos tagjának sejtelve sincs arról, ki volt Bismarck és I. Vilmos császár.

A nemzetiszocializmus feledésbe merülésének okát elsősorban mégsem a pszichopatológiából, hanem az általános társadalmi helyzetből kiindulva kell föltárnunk. Hiszen még a kínos és kellemetlen emlékezés elhárításában fellelhető lelki mechanizmusok is

2 Kálnoky László fordítása.

teljes mértékben a realitáshoz igazodó célokat szolgálják. És ezt az emlékezés elutasítói maguk árulják el akkor, amikor nagyfokú gyakorlati érzékkel arra hivatkoznak, hogy a történetekre való túlságosan konkrét és makacs emlékezés kárt okozhat Németország külföldi tekintélyének. Ez a buzgalom nehezen hozható összhangba azzal, amit az éppen eléggé nacionalista Richard Wagner mondott, tudniillik hogy németnek lenni azt jelenti, hogy egy dolgot csakis önmagáért teszünk meg – kivéve, ha a dolog eleve üzletként határozható meg. Az emlékezet eltűnése a nagyon is éber tudat teljesítménye, nem pedig a tudat gyengesége a tudattalan folyamatok túlerejével szemben. A közelmúlt elfeledéséből annak dühe hallatszik ki, hogy azt, amit mindenki tud, az embernek először saját maga számára kell kimondania, még azelőtt, hogy kimondaná mások előtt.

Bizonyos, hogy a példaként fölhozott törekvések és magatartási módok nem közvetlenül ésszerűek, mivel eltorzítják azokat a tényeket, amelyekre vonatkoznak. Abban az értelemben viszont racionálisak, hogy társadalmi tendenciákból erednek, és aki így reagál, az egynek tudja magát a korszellemmel. Az ilyen reakció közvetlenül a haladást szolgálja. Aki nem vesződik hasztalan gondolatokkal, az nem szór homokot a fogaskezek közé. Érdemes megfontolni azt, amit Franz Böhm oly találóan nem nyilvános véleménynek nevezett. Akik alkalmazkodnak egy hangulathoz, amelyet ugyan hivatalos tabuk igyekeznek korlátok közé szorítani – és melleleg épp ezzel serkentik virulását –, azok egyszerre határozzák meg magukat a csoporthoz tartozókként és független emberekként. Végtére is a német ellenállási mozgalomnak nem volt tömegbázisa, és, mi tagadás, ilyesmit a vereség után sem nagyon sikerült elővarázsolni a romok alól. Mégis joggal föltételezhetjük, hogy a demokrácia most mélyebben ivódik be, mint az első világháború után: az antifeudális, teljességgel polgári nemzetiszocializmus a tömegek politizálásával, saját szándékai ellenében, bizonyos mértékig a demokratizálódást segítette elő. A nagybirtokos osztály és a radikális

munkásmozgalom eltűnt; első ízben jött létre egyfajta homogén polgári állapot. De az a történeti tény, hogy Németországban túl későn jött a demokrácia, vagyis nem esett egybe a gazdasági liberalizmus fénykorával, illetve hogy a győztesek vezették be, nem hagyhatta érintetlenül a nép demokráciához fűződő viszonyát. Közvetlen utalás minderre ritkán hallható, nem csupán azért, mert időközben a demokráciában nagyon is jól megy a nép sora, hanem azért sem, mert ez szemben állna azzal a politikai szövetségekben intézményesített érdekközösséggel, amely Németországot a Nyugathoz és főként Amerikához fűzi. Mégis épp eléggé beszédes a *re-education* lefajtott gyűlölete. Elmondhatjuk, hogy Németországban a politikai demokrácia rendszerét abban a minőségében elfogadják ugyan, amelyet Amerikában *working proposition*nek neveznek, vagyis mint működőt, ami mostanáig lehetővé tette, sőt elősegítette a föllendülést, de nem honosodott meg oly módon, hogy az emberek saját ügyükként viszonyuljanak hozzá, és ezáltal a politikai folyamatok alanyainak tekintsék magukat. A demokráciát csupán az egyik lehetséges politikai rendszernek tartják, amelyet éppúgy ki lehet választani az étlapról, mint a kommunizmust, a fasizmust vagy a monarchiát; nem azonos azonban magával a néppel, és ezért nem is számít nagykorúsága kifejeződésének. A demokrácia megítélésének kritériuma nem a saját érdek és a közérdek egysége – amelyet a modern tömegállamokban nagymértékben megnehezít a népakarat parlamenti képviselője –, hanem a siker vagy a sikertelenség, amelyből azután az egyéni érdekek is részesednek. Németországban, németek között gyakorta találkozunk azzal a különös kijelentéssel, miszerint a németek még nem elég érettek a demokráciára. Aki így beszél, saját éretlenségéből kovácsol ideológiát, azokhoz a kamaszokhoz hasonlóan, akik, ha felelniük kell valamilyen erőszakos tett miatt, enyhítő körülményként hivatkoznak tinédzser mivoltukra. Ennek az érvelési módnak a grotesksége a tudat szembeötlő ellentmondásából ered. Azok ugyanis, akik ily kevésbé naivan játsszák ki saját naivitásuk

és politikai éretlenségük ütőkártyáját, egyfelől már olyan politikai alanyoknak érzik magukat, akik maguk határozzák meg a sorsukat és szabadon formálják a társadalmat, másfelől ugyanakkor megtorpannak azoknál a határoknál, amelyeket a viszonyok vonnak köréjük. Mivel az önálló gondolkodás erejével nem képesek túljutni ezeken a határokon, ezt a tehetetlenséget – amely valójában a körülményeikből fakad – magukba, a nagyokba vagy másokba helyezik át. Mintegy újra széthasadnak, önmaguktól, szubjektumra és objektumra. A ma uralkodó ideológia is azt állítja, hogy minél nagyobb mértékben ki vannak szolgáltatva az emberek az olyan objektív konstellációknak, amelyekben tehetetlenek, illetve tehetetlennek gondolják magukat, annál erősebben szubjektívizálják ezt a tehetetlenséget. Azzal a frázissal, miszerint egyedül az emberről van szó, az emberre testálják azt is, ami valójában a viszonyokon alapul, és így ismét a viszonyok maradnak érintetlenül. A filozófia nyelvén ezt úgy mondhatnánk: abban, hogy a nép számára idegen a demokrácia, a társadalom önelidegenedése tükröződik.

Az objektív konstellációk között minden bizonnyal a nemzetközi politika alakulása a legszembeeszköbb, és ez, úgy tűnik, utólag igazolja Hitlert a Szovjetunió lerohanását illetően. Mivel a nyugati világ ma az orosz fenyegetés elhárításában látja egységének lényegét, az a látszat keletkezhet, hogy balgaság volt a győztesek részéről 1945-ben lerombolni a bolsevizmus ellen jól bevált végvárat, hiszen ezt néhány évvel később maguk a győztesek építették fel újra. A kézenfekvő kijelentésből, „de hiszen Hitler mindig is megmondta”, persze gyorsan ki lehet lyukadni oda, hogy Hitlernek másban is igaza volt. Csak épületes vasárnapi szónokok hagyhatják figyelmen kívül azt a történelmi fatalitást, hogy Chamberlain és holdudvarának koncepciója, amely szerint Hitlert mint a Kelettel szembenálló csatlóst el kell túrni, bizonyos értelemben túlélte Hitler bukását. Mindez csakugyan végzetes. Hiszen a Nyugat előbástyáit megkaparintani igyekvő keleti fenyegetés napnál világosabb. Aki nem áll ellen neki,

az vétkes módon magát a chamberlaini lekenyerező politikát ismétli meg. Mindeközben azt szokás csupán – csupán! – elfeledni, hogy a fenyegetettséget Hitler akciója váltotta ki, és hozta hódító háborújával Európára végül pontosan azt, amit a neki koncot vetők elképzelése szerint meg kellett volna akadályoznia. Nem annyira az egyének, mint inkább a politikai összefonódások sorsa tekinthető bűnöszefüggésnek. A Kelettel szemben tanúsított ellenállás dinamikája Németország múltjából ered. Nemcsak ideológiaként (hiszen a bolsevizmussal vívott harc szüntelen hangoztatása azokat segíti álcához, akik semmivel sincsenek jobb véleménnyel a szabadságról, mint maga a bolsevizmus), hanem reálisan is. Már a hitleri időkben is meg lehetett figyelni azt a tendenciát, hogy a totalitárius rendszerek harci erejének szervezettsége ellenfeleikre is rákényszerít valamennyit a saját lényegéből. Mindaddig, amíg a Kelet és a Nyugat között gazdasági szakadék húzódik, a fasiszta játékmódozatnak nagyobb esélyei lesznek a tömegek megnyerésére, mint a keleti propagandának, noha ebből természetesen még nem következik a fasiszmus mint *ultima ratio*. Nem vitás mindazonáltal, hogy ugyanazok a típusok fogékonyak mindkét totalitárius formára. Teljességgel hamisan ítélnék meg a tekintélyelvű személyiséget, ha valamilyen meghatározott politikai-gazdasági ideológia alapján alkotnánk meg. Szociálpszichológiailag sem pusztán véletlen, hogy 1933 előtt választók milliói ingadoztak a nemzetiszocialista és a kommunista párt között. Amerikai kutatások megmutatták, hogy ennek a beállítódásnak a szerkezete korántsem politikai-gazdasági meghatározottságok függvénye. Inkább egy olyan gondolkodásmód jegyeit viseli magán, amely nem képes túllépni a hatalom *versus* hatalomnélküliség dimenzióin, továbbá melegség és reakcióképtelenség, konvencionális, konformizmus, elégtelen eszmélés, végső soron a tapasztalatszerzés képességének hiánya jellemzi. A tekintélyelvű személyiség egyszerűen a reálisan létező hatalommal azonosul, még annak minden sajátos tartalma előtt. Lényegében gyenge énnel ren-

delkezik, és ezért pótlékként igényli a nagy közössel való azonosulást, illetve az általa kínált fedezéket. Az a tény, hogy minduntalan olyan figurákkal találkozunk, mint amilyenek a csodagyerekekről szóló filmben³ is láthatóak, nem a világ rosszaságának és nem is a német nemzetkarakter sajátosságos vonásainak köszönhető, hanem annak, hogy a konformisták, akik már eleve kapcsolatban állnak a hatalmi gépezet működtetésével, azonosak a totalitarizmus lehetséges vazalusaival. Mindezen felül pusztá illúzió, hogy a nemzetiszocializmus csakis félelemmel és szenvedéssel járt, noha számos követőjének is ténylegesen ezt jelentette. Számptalan embernek ugyanakkor korántsem ment olyan rosszul a sora a fasizmus idején. A terror csupán kevés, viszonylag pontosan körülhatárolható csoportot érintett. A Hitlert megelőző válságos korszak emlékeit elnyomta az érzés, hogy „gondoskodnak rólunk”, és ez korántsem csak a KdF-utazások⁴ és az üzemekben virító muskátlik ideológiája volt. A *laissez faire*-rel szemben a hitleri világ bizonyos mértékig ténylegesen megóvta az övét a társadalom természeti katasztrófáitól, amelyeknek ki voltak szolgáltatva az emberek. Erőszakosan elsőbbséget biztosított a pillanatnyi válság legyőzésének, ami valójában nem volt más, mint az ipari társadalom állami irányítás alá vonásának barbár kísérlete. A sokat emlegetett integráció, a szociális háló sűrűbbre szövése, hogy az mindenkit fenntartson, csakugyan védelmet is nyújtott az emberek számára azzal az egyetemes félelmükkel szemben, hogy kicsúsznak a hálóból és lesüllyednek. Sokak számára tűnt úgy, hogy az elidegenedett állapot hidegségét fölváltotta az egymással-lét melegsége – legyen ez a melegség mégoly manipulált és mesterséges is, a nem szabadok és nem egyenlők népközösségének hazugsága, egyszerűs mind a polgár ősrégi rémálmának beteljesülése. Az ilyen jutalmakat kínáló rendszer

nyilvánvalóan magában hordozta a bukás lehetőségét. A Harmadik Birodalom gazdasági virágzását ugyanis főként a háborús fegyverkezésnek köszönhetette, ami el is vezetett a katasztrófához. Az a gyenge emlékezet azonban, amelyről beszéltem, képtelen befogadni ezeket az érveket. Durván félremagyarázza a nemzetiszocialista korszakot, amelyben azoknak teljesültek be a kollektív hatalmi fantáziái, akik önmagukban tehetetlenek voltak és csak az ilyen kollektív hatalom részeként tartották magukat egyáltalán valamire. Nincs az a mégoly megvilágító erejű elemzés, amely figyelmen kívül hagyhatná e beteljesülés-érzet realitását és a belefektetett energiát. Még Hitler *va-banque* játéka sem volt annyira irracionális, ahogy ezt a középpolgári liberális ész akkoriban gondolhatta, vagy gondolhatná ma a kudarc okait kutató történeti vizsgálódás. Hitlernek az a számítása, hogy a mértéktelen felfegyverkezésben elért időbeli előnyét kihasználja a többi állam ellen, saját szándékai értelmében korántsem volt balga. Ha földidezzük a Harmadik Birodalom és különösen a háború történetét, akkor azok a helyzetek, amelyekben Hitler vereséget szenvedett, pusztá véletlennek tűnnek, szemben az egész lefolyásának szükségszerűségével, amelynek végére mégiscsak a világ fennmaradó részének technikai-gazdasági fölénye tett pontot, mivel nem volt hajlandó eltűnni, hogy felfalják – ami természetesen mindössze az erőfölény statisztikai szükségszerűsége, nem pedig lépésről lépésre levezethető logika. A nemzetiszocializmus iránt továbbélő mai rokonszenv ezzel szemben már a legcsekélyebb szofisztikával is könnyen abba a hitbe ringathatja magát, és ringathat másokat is, hogy történhetett volna minden másképp is, hogy voltaképpen csak néhány elhibázott döntésen bukott el az egész, és hogy Hitler bukása nem több világtörténelmi véletlennél, amelyet a világszellem akár még korrigálhat is.

A szubjektum felől tekintve a nemzetiszocializmus az emberek lelki életében mértéktelenül fölfokozta a kollektív narcizmust, magyarul: a nemzeti hiúságot. Az egyes emberek narcisztikus ösztöntörekvései –

3 Vö. a *Mi, csodagyerekek* című filmmel (Kurt Hoffman rendezése, 1958), amely egyebek mellett náci funkcionáriusok háború utáni karrierjéről szól. (A fordító megjegyzése.)

4 A *KdF* – „Kraft durch Freude” (kb. „Örömből Erő”): a Harmadik Birodalom utazás- és kirándulásszervezője, egyszerűs mind a szabadidő eltöltésének felügyeleti szerve volt. (A ford. megj.)

amelyek, bár a megkeményedett világ egyre kevesebb kielégülést ígér nekik, mégis makacsul fennmaradnak, amíg a civilizáció oly sok lemondásra kényszeríti őket – pót-kielégülést találnak abban, hogy azonosítják magukat az egésszel.⁵ A Hitler-rezsim összeomlása súlyos sebeket ejtett ezen a kollektív narcizmuson. A károsodás a nyers tények szintjén ment végbe, anélkül, hogy az egyének tudatosíthatták és földolgozhatták volna. Ez a földolgozatlan múlt társadalomlélektani szempontból releváns értelme. Az a kétségbeesés sem következett be, amely Freud a *Tömeglélektan és én-analízis* című írásában kifejtett elmélete szerint a kollektív identifikációk széthullását kíséri. Ha mégis érvényesek a nagy tudós meglátásai, akkor csak arra juthatunk, hogy ezek az identifikációk és a kollektív narcizmus egyáltalán nem dőltek romba, hanem – titokban, tudattalanul, mint a hamu alatt izzó parázs, és ezért jelentős erőtartálékkal – továbbra is fennállnak. A vereséget éppoly kevésbé ratifikálták bensőleg, mint 1918 után. A Hitler által egyesített emberek a nyilvánvalóan küszöbön álló katasztrófa ellenére is összetartottak, és olyan csalfa reményekbe kapaszkodtak, mint a csodafegyver, amely valójában ellenségei kezében volt. Mindehhez hozzáfűzhetjük a szociálpszichológiai sejtést, hogy a kollektív narcizmus jelenleg abban a szakaszában van, amelyben igyekszik kigyógyulni a sérüléseiből és megkapaszkodni mindenben, ami összhangot teremt a tudatában a narcisztikus vágyak és a múlt között, és akár a valóságot is elferdíti, csak hogy meg nem történté tegye ezt a sérülést. Ez bizonyos mértékig a gazdasági fellendülés, a saját derekasság tudatának eredménye. Én mégis kétségbe vonom, hogy az úgynevezett „gazdasági csoda”, amelyből ugyan mindenki részesül, és amelyet mégis némi kárörömmel szokás emlegetni, társadalomlélektani tekintetben valóban olyan mélyre hatolhatott volna, mint a viszonylagos stabilitás korszakában gondolnánk. Éppen mivel továbbra is egész

földrészek éheznek, senki nem képes igazán örülni a jólétnek – ámbátor pusztán technikai szempontból az éhezés fölszámolható lenne. Ahogy a filmekben gúnyos nevetést vált ki a szalvétáját gallérjába tűzve jóízűen lakmározó karakter, úgy az emberiség sem tudja magát átadni az elégedettség érzésének, amelyről a szíve mélyén tudja, hogy még ma is szakadatlan ínséggel fizeti meg az árát; a *resentiment* senki örömét nem hagyja érintetlenül, még a saját magáét sem. A jóllakottság *a priori* szitokszóvá vált, holott csak az a baj vele, hogy nem mindenkinek jut ennyivaló; az állítólagos idealizmus, amely éppen a mai Németországban oly farizeus módon támadja az állítólagos materializmust, leginkább az elfojtott ösztönöknek köszönheti azt, amit saját mélységének vél. Németországban az elégedettség gyűlölete elégedetlenséget okoz a jólét miatt, és e rossz közérzet számára tragédiává torzul a múlt. Az elégedetlenség eredete azonban korántsem vész homályba, hanem szintén teljeséggel ésszerű okai vannak. A jólét alapja a konjunktúra, és senki nem hiszi, hogy örökké tart. A vigasz, hogy elképzelhetetlen az újabb fekete péntek és a hozzá kapcsolódó gazdasági válság, már magában rejti az erős államhatalomba vetett bizalmat, ahonnan akkor is védelem ígérkezik, ha nem működik a gazdasági és politikai szabadság. Valószínűsíthetjük, hogy az emberek többsége kimondatlanul még a prosperálás közepette, az ideiglenes munkaerőhiány ellenére is potenciális munkanélkülinek, könyöradományokra szorulónak, éppen ezért pedig nem a társadalom alanyának, hanem tárgyának érzi magát: ez tehát rossz közérzetének teljeséggel megérthető oka. Hogy ez jelenleg visszafelé mutat, és felhasználható a borzalom visszahozatalára, még a napnál is világosabb.

A fasiszta vágykép ma kétségtelenül egybeolvad az úgynevezett fejletlen országok nacionalizmusával, amelyeket ma már nem fejletlen, hanem fejlődő országoknak szokás nevezni. Az egyetértés azokkal, akik érzésük szerint pórul jártak az imperialista versenyben, és mégis igyekeztek közel férközni az asztalhoz, már a háborúban is kifejezésre jutott az olyan szlogenekben, mint

⁵ Vö. Th. W. Adorno: „Meinung Wahn Gesellschaft” [Vélemény Örület Társadalom]; in uő: *Kulturkritik und Gesellschaft II* (=Gesammelte Schriften Band 10/2), Frankfurt am Main, 1977, 588. o. sk.

a „nyugati plutokrácia” és a „proletár nemzetek”. Nehéz lenne megmondani, hogy ez a tendencia már beletorkollott-e, és ha igen, milyen mértékben, a német hagyomány civilizáció- és nyugatellenes bűvópatakjába, és hogy Németországban is kirajzolódik-e a fasiszta és a kommunista nacionalizmus konvergenciája. A nacionalizmus ma egyben túlhaladott már és mindegyre aktuális. Túlhaladott, mert abban a korszakban, amikor a nemzetek kényszerűen blokkokba rendeződnek a legerősebbek fennhatósága alatt, már csak a fegyvertechnológia fejlődése miatt is, a szuverén különálló nemzet, főként a haladó kontinentális Európában, elveszíti történeti szubsztancialitását. A nemzet eszméje, amely egykor kifejezte a szabad és önálló polgárok érdekeinek gazdasági egységét a feudalizmus területiális korlátaival szemben, maga vált korlátjává a társadalom egészében rejlő lehetőségeknek. Annyiban azonban a nacionalizmus mégis aktuális, hogy kizárólag a nemzet áthagyományozódott és pszichológiailag rendkívül terhelt eszméje – amelyet továbbra is egy érdekközösség kifejeződésének tartanak a nemzetközi gazdaságon belül – rendelkezik az erővel, hogy százmilliókat nyerjen meg olyan céloknak, amelyeket ésszerűen nem tekinthetnek közvetlenül a sajátjuknak. A nacionalizmus önmagának sem hisz már igazán, és mégis a leghatékonyabb politikai eszköz arra, hogy az embereket arra csábítsa, hogy foggal-körömmel ragaszkodjanak a ténylegesen elavult viszonyokhoz. Mivel a nacionalizmus elégedetlen önmagával és tudatosan elvakult, jelenlegi vonásai szükségszerűen váltak grimaszokká. Ezekkel a vonásokkal, mint a barbár primitív törzsi alkotmányok örökségével, mindig is rendelkezett, de legalább addig sikerült megzabolázni őket, amíg a liberalizmus az egyén szabadságjogait reálisan is a kollektív jólét feltételének ismerte el. A nacionalizmus csak megingásának korszakában vált minden ízében szadisztkussá és destruktívvá. Erről árulkodott a hitleri világ dühe, a nacionalizmus mint paranoid kényszerek rendszere, amely ellene irányult mindenkinek, aki más-milyen volt, mint ő; s éppen ezek a vonásai

nem veszítettek semmit vonzerejükből. A paranoia, az üldözési mánia tehát, amely azokat üldözi, akikre kivetíti azt, amit ő maga szeretne – ragályos. A kollektív kényszerképzetek, mint például az antiszemitizmus, igazolják a belső látszatkirályságban visszamaradt, a világhoz fűződő viszonyában pszichikailag kis-korú egyén patológiáját. A pszichoanalitikus Ernst Simmel tézise szerint ezek a kollektív kényszerképzetek mentik meg a félőrülteket egy ideig attól, hogy teljesen őrültek legyenek. Bármennyire nyilvánvaló is a nacionalizmusban rejlő őrületszerű vonás – legalábbis azok számára, akik érthető módon tartanak egy újabb katasztrófától –, mégis ez az, ami a legjobban serkenti a terjedését. Az őrület annak az álomnak a pótléka, hogy az emberiség a világot emberi módon rendezi be – azé az álmé, amelyet az emberek világa makacsul elhárít. És mindaz, ami 1933 és 1945 között történt, a patológikus nacionalizmusban találkozik össze.

Hogy a fasizmus ma is él, hogy a múlt sokat emlegetett feldolgozása mind a mai napig nem sikerült, és saját torzképévé, üres és hideg felejtéssé változott, azt jelenti, hogy továbbra is fennállnak azok az objektív társadalmi előfeltételek, amelyek a fasizmust létrehozták. A fasizmus lényege nem vezethető le a szubjektív diszpozíciókból. A gazdasági rend és az általa diktált gazdasági szerveződés az emberek többségét jelenleg is a megváltoztathatatlan adottságoktól való teljes függésben és kiskorúságban tartja. Ha élni akarnak, alkalmazkodniuk kell a körülményekhez, alá kell vetniük magukat nekik; éppen az autonóm szubjektivitást kell kitörölniük magukból, amelyre pedig a demokrácia eszméje apellál, mivel csak akkor tudják fenntartani magukat, ha lemondanak önmagukról. A társadalmi elvakítás eme rendszerének fölismerése fájdalmas erőfeszítést jelent számukra, amelyben akadályozza őket a mindennapi élet rendje és nem utolsósorban a totalitásig felfújott kultúripar. A beilleszkedés szükségszerűsége – az azonosulás a fennállóval, az adottal, a hatalommal – teremti meg a totalitarizmus lehetőségét. Az elégedetlenség és a düh, amelyet a

beilleszkedési kényszer hoz létre és reprodukál, szintén a totalitarizmust támogatja. Mivel a realitás nem hozza el azt az autonómiát, illetve azt a lehetséges boldogságot, amelyet a demokrácia fogalma ígér, az elégedetlenek és a dühöngők a legjobb esetben is közömbösek a demokráciával szemben, de még inkább titkos gyűlöletet táplálnak iránta. A politikai szerveződés módjáról azt gondolják, hogy a társadalmi és gazdasági realitáshoz képest lényegtelen; az emberek azt szeretnék, hogy ugyanúgy illeszkedjenek egymáshoz a kollektív élet formái, ahogyan ők is beilleszkednek, annál is inkább, mivel az államtól egy óriásvállalat kiszámíthatóságát várják el a – mi tagadás – korántsem olyan békés versenyben. Akiknek tényleges tehetetlensége tartósan fennáll, még látszatként sem viselik el azt, ami jobb, mint a saját helyzetük; inkább szeretnék megszabadulni az autonómia kötelességétől, mert félnek, hogy nem képesek megfelelni neki, és belevetik magukat a kollektív én olvasztótégelyébe.

Eltúloztam a borúlátást, de csak a maxima értelmében, miszerint, ha az igazságnak ma egyáltalán lehet médiuma, akkor az csakis a túlzás lehet. Ne értsék félre töredékes és sokszorososan rapszodikus megjegyzéseimet, és ne tekintsék spenglerizmusnak, amely maga is egy követ fúj a borzalommal. Szándékom az volt, hogy leírjam a hétköznapiok egyhangú homlokzata mögött rejlő tendenciát, mielőtt az áttöri az időközben fölépített intézményes gátakat. A veszély objektív; oka elsődlegesen nem az emberekben rejlik. Sok jel árulkodik arról, hogy a demokrácia, és mindaz, amit a demokráciában le kell szögezni, mélyebben érinti meg az embereket, mint a weimari időkben. Miközben kiemeltém a nem teljesen nyilvánvaló dolgokat, elhanyagoltam azt a megfontolásra nagyon is érdemes körülményt, hogy a német demokráciában 1945 után a társadalom anyagilag soha nem látott mértékben gyarapodott, és ez szociálpszichológiailag sem közömbös. Biztosan nem számít túlzottnak optimistának a kijelentés, hogy a német demokrácia és a múlt valódi feldolgozásának ügye nem is áll olyan rosszul, csak elegendő időt és sok egyéb dolgot kell még hagyni

neki. Csakhogy az *időt hagyni* követelményében van valami naivitás, valami fölöttébb kétes kontemplatív vonás. A világtörténelemnek nem pusztán szemlélői vagyunk, nem egyszerűen csak többé-kevésbé akadálytalanul imbolygunk a történelem tereiben. És úgy tűnik, hogy a világtörténelem, amelynek ritmusa egyre nagyobb mértékben kezd hasonlítani a katasztróféra, most sem fogja szubjektumainak megadni az időt, amitől minden magától jobb lesz. Mindez közvetlenül a demokratikus pedagógiához vezet minket. Ha a történeletről akarjuk felvilágosítani az embereket, akkor mindenekelőtt azzal a felejtéssel szemben kell munkához látnunk, amelyhez nagyon is könnyen társul a felejtés igazolása; például azoknak a szülőknek az esetében, akiket kínos helyzetbe hoznak gyermekeik Hitler firtató kérdései, és akik, már csak azért is, hogy magukat tisztára mossák, a dolog jó oldaláról kezdenek mesélni, arról, hogy az egész tulajdonképpen nem is volt olyan rossz. Németországban divattá vált szitokszavakkal illetni a politikai oktatást, és nem vitás, hogy akadna még rajta javítanivaló, de az oktatás-szociológia már most is rendelkezik olyan adatokkal, amelyek azt bizonyítják, hogy a politikai oktatás, feltéve, hogy komolyan és nem terhes kötelességként foglalkoznak vele, több hasznot hoz, mint azt általában gondolni szokás. Mindenesetre ha a nemzetiszocializmus továbbélését komolyan vesszük annyira, amennyire véleményem szerint komolyan kell venni, akkor ezzel a felvilágosító pedagógia határait is kijelöltük. Mindegy, hogy ennek a pedagógiának a kiindulópontja szociológiai vagy pszichológiai, hiszen úgymint csak azokat képes elérni, akik megfelelő nyitottsággal rendelkeznek, és ezért nem is kaphatók a fasizmusra. Másfelől korántsem haszontalan, hogy a felvilágosító munka ezt a csoportot is megerősítse a nem nyilvános véleménnyel szemben. Hiszen jó okkal indulhatunk ki abból, hogy ezek az emberek afféle káderekké válhatnak, akiknek működése a legkülönbözőbb területeken idővel mégis eléri az egészét – ennek esélye annál nagyobb, minél tudatosabbá válnak. A felvilágosító munka természetesen nem korlátozódhat

ezekre a csoportokra. Ebben az összefüggésben nem kívánok azzal az igen nehéz és a legnagyobb felelősséggel felvetendő kérdéssel foglalkozni, hogy a nyilvános felvilágosítás kísérleteinek milyen mértékben kell vizsgálódás tárgyává tenniük a múltat, és hogy nem épp a múlt makacs felemlegetése vált-e ki dacos ellenállást és éri el pontosan az ellenkezőjét annak, amit a felvilágosítás maga elé tűzött. Mindazonáltal úgy látom, hogy ami tudottá és tudatossá vált, soha nem járhat olyan végzetes következményekkel, mint az, ami tudattalan vagy csak félig tudott, illetve amit eleve tudni vélnek. A lényegi kérdés az, hogyan jelenítjük meg a múltat, tehát képesek vagyunk-e túllépni a puszta szemrehányáson, és azzal a makacs erővel szembeszegülni a borzalommal, amely mégis megkísérli fölfogni a fölfoghatatlant. Amihez természetesen elkerülhetetlen a nevelők nevelése. Komoly akadályt jelent, hogy azt, amit Amerikában *behavioural sciences*nek neveznek, Németországban csak nagyon kevesen képviselik. Sürgetően szükséges lenne, hogy az összes egyetemen megerősödjön az a szociológia, amely felöleli saját korunk történeti kutatását. A pedagógiának, ahelyett, hogy másodkézből származó sekélyes frázisokat locsogna az ember létéről, pontosan azzal a feladattal kellene szembenéznie, amelynek elhanyagolását oly buzgón felhántorgatják a *re-education*nek. A kriminológia Németországban még távol van a modern színvonalától. Gondoljunk mindeneke előtt a pszichoanalízisre, amelyet korábban éppen úgy háttérbe szorítottak, mint ahogy ma is. Vagy egyáltalán nincs jelen a tudományos életben, vagy pedig olyan irányzatokkal igyekeznek pótolni, amelyek, miközben azzal dicsekszenek, hogy meghaladták a sokat szidott XIX. századot, valójában a freudi elmélet mögé esnek vissza, netán azt egyenesen az ellentétébe fordítják. Pontos és alapos ismerete ugyanakkor aktuálisabb, mint valaha. Az ellene irányuló gyűlölet közvetlen összefüggésben áll az antiszemitizmussal, és korántsem pusztán azért, mert Freud zsidó volt, hanem mert a pszichoanalízis lényegét pontosan az a kritikus eszmélés alkotja, amely izzó gyűlöletet vált ki az antiszemitákból.

Nem vitás, hogy nincsen lehetőség például tömeganalízisre, már csak az időtényező miatt sem, de rendkívül üdvös lenne, ha a pszichoanalízis elnyerhetné intézményes helyét, és befolyást gyakorolna Németország szellemi klímájára, még akkor is, ha ez csupán annyit jelentene, hogy magától értetődővé válna, hogy nem másokat hibáztatunk, hanem reflektálunk magunkra és viszonyainkra, amelyekről a csökönyös tudat általában dührohamot kap. Mindenesetre a kísérletek, amelyek szubjektív oldalról akarnak szembeszállni a végzet objektív lehetőségével, nem érhetik be kiigazításokkal. Hiszen ezek aligha érintik annak a nehézségét, amivel szemben munkához kell látni. Zsidók múltbéli – mégoly valós – teljesítményeinek emlegetése: nem sokat használ; inkább propagandára hajaz. Csakhogy a propaganda – az irracionális manipulációja – a zsarnokok előjoga. Azoknak, akik szembeszállnak velük, nem úgy kellene őket utánozniuk, hogy szükségszerűen maguk kerüljenek hátrányba. A zsidókról zengett dicshimnuszok, mivel csoportként különítik el a zsidókat, túlságosan nagy engedményeket tesznek az antiszemitizmusnak. Az antiszemitizmus azért cáfolható meg olyan nehezen, mert számtalan ember lelki ökonómiájának volt rá szüksége, és – meggyengült formában – feltehetőleg szüksége van rá ma is. Ami mindig csak propagandaként nyilvánul meg, mindig kétértelmű marad. Valaki mesélt nekem egy asszonyról, aki megnézte az *Anna Frank naplójának* színpadi változatát, és utána megrendülve azt mondta: igen, legalább a lányt életben kellett volna hagyni. Talán már ennyi is eredménynek tekinthető, első lépésnek a belátás felé. Ne feledjük azonban, hogy az egyedi eset – elkülönítése által – egyfajta alibijévé lett az egésznek, amelyet az asszony a történet közben elfeledett, pedig felvilágosító szándékkal az iszonyatos egészről kellene valamit megmutatnia. A helyzet bonyolultsága abból fakad, hogy még az ilyen megfigyelések ellenére sem lehet azt javasolni, hogy inkább ne mutassák be az *Anna Frank naplóját* és a hozzá hasonló darabokat. Mert bármennyire iszonytatónak és a meggyilkoltak méltósága ellen vé-

tőnek tűnnek is ezek, hatásuk mégis a jó ügyet szolgálja. Azt sem hiszem, hogy fiatal németek és izraeliek találkozóival, közösségi rendezvényeivel különösebb sikereket érhetnének el az antiszemitizmus leküzdésében – bármennyire kívánatos is az ilyen érintkezés. Eközben ugyanis mindenekelőtt azt előfeltételezzük, hogy az antiszemitizmus valamilyen lényegi kapcsolatban áll a zsidókkal, és ezért a zsidókról szerzett konkrét tapasztalatokkal le lehet küzdeni. Pedig a *genuin* antiszemitát éppen hogy az jellemzi, hogy nem képes szert tenni semmilyen tapasztalatra, és hogy egyáltalán nem lehet megszólítani. Ha tehát az antiszemitizmus elsődlegesen az objektív-társadalmi viszonyokban gyökeredzik, aztán pedig az antiszemitákban, akkor az utóbbiak, a nemzetiszocialista vicznek megfelelően, kénytelenek lettek volna feltalálni a zsidókat, ha esetleg nem léteztek volna. Ha a szubjektumokban akarjuk legyőzni az antiszemitizmust, nem sokat várhatunk a tények felmutatásától, hiszen ezeket az antiszemiták minden eszközzel távol tartják maguktól vagy legjobb esetben is kivételként semlegesítik őket. Az érvelésnek elsősorban azokhoz a szubjektumokhoz kell fordulnia, akikhez beszélünk. Tudatosítani kell számukra a mechanizmusokat, amelyek a faji előítéletet okozzák bennük. A múlt feldolgozása mint felvilágosítás, lényegét tekintve, nem más, mint ez a fordulat a szubjektum irányába, öntudatának s így énjének is megerősítése. Az így értett múltfeldolgozásnak össze kellene kapcsolódnia néhány elnyűhetetlen propagandatrükk fölismerésével. Ezeket pontosan azokra a lélektani diszpozíciókra szabták, amelyeket az emberekben adottnak kell tekintenünk. Mivel nincs belőlük sok és nem is változnak, nem lesz nehéz azokat kikristályosítani, megismertetni és egyfajta védőoltásként használni őket. A szubjektív felvilágosítás mint gyakorlat problémája csupán azon pedagógusok és pszichológusok közös erőfeszítésével oldható meg, akik a tudományos objektivitás ürügyével nem vonják ki magukat diszciplínájuk legsürgetőbb és leginkább jellemző feladatai alól. Figyelembe véve ugyanakkor a továbbélő fasizmus mögött rej-

lő objektív erőszakot, a szubjektív felvilágosítás még akkor sem lesz elegendő, ha teljesen eltérő energia-befektetéssel és egészen más mélyrétegekben is lát munkához, mint korábban. Ha objektíve akarunk valamit szembe szegezni az objektív veszéllyel, ehhez nem elég a puszta eszme, a szabadság és a humanitás eszméje sem, hiszen ezek, ahogy időközben megtanultuk, absztrakt formájukban nem sokat jelentenek az embereknek. Ha a fasizmus kapcsolódni igyekszik az emberek érdekeihez, bármily korlátozottak legyenek is ezek, akkor a leghatásosabb ellenszer: az igazsága révén megvilágító utalás az emberek – és pedig közvetlen – érdekeire. Nem vitás, hogy a spekulatív pszichologizmus bűnébe esnénk, ha mindeközben figyelmen kívül hagyánk, hogy a háború és a német népességet sújtó szenvedés ugyan nem voltak elegendőek ahhoz, hogy végleg kioltásuk a fasizmus visszatérésének lehetőségét, mégis latba esnek vele szemben. Ha csak a legegyszerűbb dolgokra emlékeztetjük az embereket, tudniillik arra, hogy a lappangva vagy nyíltan újra megjelenő fasizmus önkényuralmi rendszert, azon belül háborút, szenvedést és ínséget hoz, és végül minden bizonnyal megteremti az orosz hegemonia lehetőségét Európában, röviden: katasztrófába vezet – nos, mindennek fölildézésével mélyebb benyomást gyakorolhatunk rájuk, mint azzal, ha eszmékre hivatkozunk, netán mások szenvedéseire, amelyek fölött, mint már La Rochefoucauld is tudta, mindig viszonylag könnyen napirendre lehet térni. E perspektívához képest a jelen rossz közérzete aligha jelent többet, mint egy hangulat luxusát. Sztálingrád és a bombázások éjszakái minden elfojtás ellenére sincsenek annyira elfeledve, hogy ne lehetne mindenki számára érthetővé tenni az összefüggést az ide vezető politika újjáéledése és egy harmadik pun háború lehetősége között. A veszély azonban még akkor is fönnállna, ha mindez sikerülne, mivel a múltat csak akkor lehetne földolgozni, ha megszűnnének a múlt eredői is. Mivel ezek továbbra is fennállnak, a múlt ígérete mind a mai napig nem rombolódott le.

TÖRÖK Tamás fordítása